

مجله مطالعات انتقادی ادبیات
فصلنامه دانشگاه گلستان
سال دوم / شماره مسلسل هشتم / زمستان ۱۳۹۴
چاپ شده در زمستان ۱۳۹۷

قاب‌های اجتماعی در مکالمات بیهقی

لیلا نوروزپور^{۱*}، نفیسه قربان‌پور^۲

^۱استادیار و عضو هیات علمی دانشگاه گلستان

^۲دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد دانشگاه گلستان

تاریخ دریافت: ۹۶/۱/۳۱؛ تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۱/۲۹

چکیده

ون دایک اصطلاح قاب‌های اجتماعی را برای تمایز گذاشتن بین تعاملات مختلف و مجموعه کنش‌هایی که به یک یا چند تعامل بدل می‌شوند، به کار می‌برد. آنگاه که در یک تعامل کنش‌ها در حوزه واحدی باشند، در یک بافت واقع شوند و محدوده زمانی و مکانی معین داشته باشند، می‌توان مجموعه‌ای از آنها را به عنوان یک واحد تعاملی دانست. این پژوهش به بررسی مکالمات و تعیین قاب‌های آن در تاریخ بیهقی به روش توصیفی و تحلیلی می‌پردازد. شیوه تاریخ‌نویسی بیهقی و ثبت گفتگوهای بین اشخاص گوشه‌ای دیگر از اهمیت فرهنگی این اثر را آشکار می‌کند. به این منظور تعداد محدودی مکالمه از تاریخ بیهقی انتخاب و مختصات نه‌گانه قاب در آنها تحلیل و با جدول بازنمایی شده است. نتایج نشان می‌دهد که قاب‌های جلسات عزل و نصب، مشاوره و دیدارهای رسمی بیشتر از انواع دیگر قاب‌ها در تاریخ بیهقی ذکر شده و از آنجا که مشارکان آن در ساختار قدرت نقش دارند، تأثیر ساختار سلسله‌مراتبی در تحلیل مختصه‌های این مکالمات بسیار مهم است. مشارک قدرتمند دارای اقتدار مسلمی است، مکالمه را کنترل و جهت‌دهی می‌کند.

واژه‌های کلیدی: قاب، تحلیل گفتمان، گفتمان مکالمه‌ای، تاریخ بیهقی، وندایک

مقدمه

بر اساس تحلیل گفتمان متون دیالوگی تک‌صدا نیستند. این متون شامل مجموعه‌ای از گفتگوهای دو یا چندنفره، مجالس رسمی، مناظره، مباحثه و حتی سخنرانی هستند. وجه مشترک این متن‌ها آن است که آنها را بیش از یک نفر تولید می‌کنند. پژوهشگران حوزه‌های مختلف علوم انسانی، این نوع تعامل‌های زبانی را از دیدگاه‌های مختلفی بررسی می‌کنند. این کنش‌ها ذاتاً تعاملی هستند؛ به این معنی که تحقق آنها علی‌الاصول وابسته به بافتی بین فردی است. با مطالعه این مکالمات، تحلیل و تفسیر درستی، از نقش زبان در اجتماع موردنظر و کاربرد زبان در بافت‌های اجتماعی به دست می‌آورند. از آنجا که گفتگوها قاب‌های اجتماعی را بازنمایی می‌کنند (وندایک، ۱۳۹۴: ۳۶۵). بی‌تردید در هر اثر که گفتگوها و مکالمات ثبت شده، می‌توان از بازنمایی قاب‌های اجتماعی سخن گفت. تاریخ بیهقی به مثابه یک متن و خصوصاً متن تاریخی حاوی بار ایدئولوژی است که در کلمات انعکاس می‌یابد و از مناسبات روابط و قدرت پرده برمی‌دارد. این متن با توجه به دارا بودن ذخیره غنی از رخدادهای گفتاری جامعه دربار می‌تواند از زوایای گوناگون مورد بررسی‌های دقیق زبانی قرار گیرد.

در بین آثار تاریخی و ادبی تاریخ بیهقی از جایگاه ممتازی برخوردار است. این اثر به دلیل ثبت مکالمات رسمی و غیررسمی قابل توجه است و می‌تواند از منظر زبانی و گفتمانی بررسی شود. این پژوهش تلاش دارد با بررسی مکالمات این اثر تعیین کند که چه قاب‌هایی در مکالمات بیهقی دیده می‌شود و توجه به این مسئله در این مکالمه‌ها چگونه کاربرد زبان را در بافت اجتماعی نشان می‌دهد.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌ها و مقالات فراوانی در تحلیل تاریخ بیهقی، با رویکردهای متفاوتی انجام شده است. در حوزه تحلیل گفتمان نیز به این مقالات می‌توان اشاره کرد:

«بررسی متن نامه مسعود غزنوی به ارسلان خان در تاریخ بیهقی با روش تحلیل گفتمان» از محدثه قدسی و دیگران، «بررسی تقابل حقیقت و واقعیت در تاریخ بیهقی بر مبنای تحلیل گفتمان» نوشته فردین حسین پناهی، «بررسی متن ترجمه فارسی بیعت‌نامه مسعود غزنوی به خلیفه قائم بامرالله در تاریخ بیهقی با روش تحلیل گفتمان انتقادی» از مریم سادات طیرانی و سوسن براتی و نیز مقاله «تحلیل گفتمان انتقادی داستان مرگ بونصر مشکان بر اساس رویکرد نورمن فرکلانف» نوشته زهره سادات ناصری از جمله مقالاتی است که با این رویکرد نوشته شده است. تاکنون مقاله‌ای با رویکرد حاضر نوشته نشده است.

مبانی نظری

ون دایک به تحلیل گفتمان از زاویه دید بین‌رشته‌ای می‌نگرد که مطالعه زبان را در درون بافت‌های اجتماعی-فرهنگی تسهیل می‌کند. (آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۵۳) در تحلیل گفتمان انواع مختلف متن موضوع بررسی قرار می‌گیرد؛ همه اشکال کاربرد زبان نوشتاری از متون مطبوعاتی، علمی، آموزشی تا متون گفتاری از گفتگوهای روزمره تا رسانه‌ای تحلیل می‌شوند. تحلیل مکالمه از حوزه‌های بنیادی در تحلیل گفتمان است که بررسی می‌کند «افراد به چه نحوی تعامل‌های روزانه خود را مدیریت می‌کنند و گفتمان چگونه در تحقق بخشیدن به این تعامل‌ها توسط سخنگویان سامان یافته و شکل می‌گیرد.» (پالتریچ، ۱۳۹۵: ۱۳۹) این رویکرد متوجه گفتگوهایی است که طور طبیعی و روزمره تولید می‌شوند. منظور از متون طبیعی، گفتگوهای ضبط شده یا تولید شده در رسانه‌هاست که تعاملی هستند؛ یعنی ویرایش و اصلاح نشده و بلافاصله پاسخ داده می‌شوند. مکالمه یک واحد تعامل اجتماعی است که متشکل از توالی تقطیع شده‌ای از کنش‌های زبانی است و مبتنی بر یک بافت اجتماعی تعریف می‌شود. (وندایک، ۱۳۹۴: ۳۴۶)

در هر مکالمه تعدادی مشارکت وجود دارد که در تعامل و ارتباط با هم هستند و از ملزومات شکل‌گیری مکالمه‌اند، این مشارکان، هر کدام نقش و جایگاه اجتماعی دارند و بر اساس آن با دیگران وارد تعامل می‌شوند. مشارکت‌کنندگان در نتیجه کنش‌های این تعامل و ارتباط، نسبت به یکدیگر مجموعه‌ای از حقوق و وظایف متقابل دارند: مثلاً اگر کسی سلام می‌کند مشارکت‌کننده دوم موظف به پاسخ دادن است و انتظار ما از این تعامل زبانی پاسخی است که مشارک دوم باید بدهد.

هیچ‌گاه تعاملات زبانی در محیط خنثی و خلأ صورت نمی‌گیرد و بستر زمانی و مکانی خاصی دارند، هر مشارک با جایگاه اجتماعی و مقولات فردی خود وارد مکالمه می‌شود، در نتیجه باید تعامل را در ارتباط با بافت اجتماعی دید که متشکل از مقولات مشارکت‌کنندگان، نسبت میان مشارکان و انواع مختلفی از مقولات قراردادی است و براساس آنها می‌توان تعیین کرد تا چه حد یک کنش و تعامل پذیرفتنی است. این ویژگی سبب می‌شود که هر مطالعه‌ای در حوزه گفتگو بسیار متأثر از رویکردهای علوم اجتماعی باشد. تحلیل مکالمه یا گفتمان مکالمه‌ای رابطه پرتنش با جامعه‌شناسی دارد، زیرا روش‌شناسی متمایز و تمرکز بر جزئیات در تحلیل نظام تعاملی دقیقاً با دیدگاه‌های جامعه‌شناسی سنتی منطبق نیست (Wooffitt, 2005: 186).

اجزای مکالمه، یعنی پاره‌گفتارها و کارگفت‌های آن با بافت ارتباط دارد؛ در واقع متن و بافت با یکدیگر در ارتباط لازم و ملزوم هم هستند. هر فرد مکالماتش را حتی اگر به سادگی مکالمات روزمره باشد، باز هم با توجه به موقعیت زمانی، مکانی و مقولات وابسته به آن طرح‌ریزی و هدایت و تفسیر می‌کند.

مشارکت‌کنندگان در یک مکالمه با توجه به نقش‌های اجتماعی که پذیرفته‌اند موظف به تبعیت کردن از کنش‌هایی هستند که بر اساس هنجارها و قوانین و قواعد آن نقش تعریف شده‌اند. مثلاً اگر مشارکت‌کننده در نقش معلم، دانش‌آموز، پزشک یا بیمار باشد، تنها مجاز به انجام کنش‌هایی است که برای همان نقش‌ها در نظر گرفته شده و اگر هر کدام از این افراد از هنجارها و قواعد آن نقش تبعیت نکند، تعامل مفید و درست انجام نشده، هدف نهایی از گفتگو تحقق نمی‌یابد.

وندایک برای تحلیل قراردادهای تعامل از اصطلاح قاب استفاده کرده است. قاب‌های اجتماعی این امکان را به هر کنشگر زبانی می‌دهد که به راحتی پاره‌گفتارها را تفسیر و در تعامل نقش خود را بازی کند، زیرا هنجارها و قواعد ثابتی این چارچوب‌ها را حفظ می‌کند. قاب‌ها مشارکت صحیح و مؤثر و هدفمند را برای مشارکان رقم می‌زنند و هر فرد با قرار گرفتن در این قاب‌های اجتماعی از مجموعه معینی از کنش‌هایی که برای ایجاد تعامل لازم است پیروی می‌کند. مثلاً در یک تعامل زبانی که بین دو فرد در قاب دادگاه در جریان است قاضی و متهم هر کدام با توجه به نقش‌هایی که قاب دادگاه به آنها داده کنش‌های زبانی مشخص و از پیش تعیین شده‌ای دارند و هیچ‌گاه فرد در مقام قاضی یا متهم درباره وضعیت آب و هوا یا عبور و مرور وسایل نقلیه صحبت نخواهد کرد.

«قاب‌ها کم‌وبیش ساختارهای محکمی از مجموعه‌های نوعی و کلیشه‌ای کنش اجتماعی هستند که در آنها مشارکت‌کنندگان در مقولات مشخصی ظاهر می‌شوند.» (وندایک، ۱۳۹۴: ۳۶۵) قاب‌ها مجموعه‌ای از بافت‌ها را سازماندهی کرده، نظم می‌بخشند و با مشخص کردن نقش‌های افراد در بافت مختصات اصلی مشارکان و عملکرد آنها را صورت‌بندی می‌کنند. چنانکه بیان شد هر مشارکت‌کننده وقتی در قاب قرار می‌گیرد، می‌داند چگونه براساس نقش و هنجارهای آن تعامل برقرار کند. «تعاملات ارتباطی تا حدودی در انواع ثابتی از قاب‌های اجتماعی وقوع می‌یابد.» (وندایک، ۱۳۹۴: ۳۳۷).

قاب‌ها کنش‌ها و تعاملاتی هستند که در موقعیت‌های معین همواره به یک شکل اجرا می‌شوند پیش‌فرض‌ها و پیامدهای ثابتی دارند و مشارکت‌کنندگان دارای مجموعه‌ای از حقوق و وظایف متقابل و برآمده از مختصات روابط بین افراد در یک قاب اجتماعی هستند. منظور از مختصات روابط بین افراد این است که کنش‌ها و تعاملات یک فرد با تمام مؤلفه‌های شکل‌دهنده آن مثل زمان، مکان، پیش‌فرض‌ها و نتیجه‌ای که فرد از این تعامل انتظار دارد، فرد دیگری را به صورت نظامند تحت تأثیر قرار دهد. برای هر قاب کنش‌ها و تعاملات اختیاری و اجباری تعیین شده است، همچنین مختصات مشارکت‌کنندگان و مقوله‌بندی آنها نیز معین است.

قاب‌ها به هیچ وجه مانند مکالمات روزمره موقعیت‌های موقت و خلق الساعه نیستند بلکه سرشتی عام دارند. آنها توالی‌های منظم و کلیشه‌ای یک اتفاق یا فرهنگ معین هستند که تکرار می‌شوند. «قاب

اجتماعی توسط مجموعه‌ای از تعاملات، مقولات متعلق به آن و قراردادهای حاکم بر تعاملات و روند آن تعیین می‌شود.» (همان: ۳۳۲)

در قاب‌ها تفسیر هر کارگفت به نقش، قدرت و منزلت مشارکت‌کننده بستگی دارد. هر قاب شامل مشارکان هم‌رتبه یا رتبه‌بالاها و رتبه‌پایین‌ها است که نشان‌دهنده ساختار سلسله‌مراتبی آن است و ریشه در سطوح کلان بافت‌های اجتماعی دارد، از طریق بررسی قاب‌ها می‌توان به ساختارهای قدرت و سلطه در گفتمان‌های غالب پی برد. قاب‌ها را براساس قراردادهای، مقولات کنشگران، درجه قراردادی بودن، هدف اجتماعی و توالی کارگفت‌ها (همان: ۳۴۳) صورت‌های مختلف دارد. یک قاب را می‌توان از منظرهای زیر تحلیل کرد:

۱- رسمی یا غیررسمی بودن

مکالمات رسمی صورت‌هایی از گفتگوی غیرروزمهره هستند و گفتگوها فقط محدود به (مقولات) نقش‌هایی است که هر کدام از مشارکت‌کنندگان دارند مثل مصاحبه شغلی اما در مکالمات غیررسمی مشارکت‌کنندگان فارغ از نقش‌های خود تعامل برقرار می‌کنند: مثل گپ‌وگفت مسافر با راننده اتوبوس.

۲- عمومی یا خصوصی بودن

در گفتگوی عمومی به‌غیر از مشارکت‌کنندگان، شنوندگان غیرارجمت نیز حضور دارند که می‌توانند در تعامل شرکت داشته باشند: مثل پرسیدن آدرس از یک عابر در یک خیابان پر رفت و آمد که ممکن است افراد دیگر نیز وارد تعامل شوند، اما در مکالمات خصوصی به‌غیر از مشارکان، فردی حضور ندارد و معمولاً بین افرادی که به خوبی همدیگر را می‌شناسند، صورت می‌گیرد.

۳- باز، بسته یا نیمه‌باز بودن

منظور از بسته یعنی منحصراً مشارکان حضور دارند و مایل نیستند فرد دیگری در بافت قرار داشته باشد. گفتگوهای سیاسی دوجانبه یا جلسات رسمی قاب بسته دارند.

۴- هدایتگری یک‌جانبه یا چندسویه

هدایت یک‌جانبه توسط مشارکت‌کننده قدرتمند صورت می‌گیرد. در قاب‌هایی که ساختار سلسله‌مراتبی دارد، یکی از مشارکان دارای اقتدار مسلمی است، مکالمه را کنترل و جهت‌دهی می‌کند تا مشارکت‌کننده دیگر از او تبعیت کند. در مواردی که سلسله‌مراتب اجتماعی برقرار نیست، هم‌رتبگی مشارکان تعامل را پیش می‌برد. به‌طور کلی بسیاری از مکالمات سلسله‌مراتبی است زیرا اجتماع بر پایه این مشخصه شکل می‌گیرد.

۵- ارتباط درونی با قاب‌های دیگر

بعضی قاب‌ها ممکن است زیر مجموعه قاب‌های بزرگ‌تر باشد مثل قاب کنترل بلیط که جزء فراقاب حمل و نقل عمومی است یا دفاع، شکایت که جزء فراقاب دادگاه است (ون‌دایک، ۱۳۹۴: ۳۳۳).

۶- نوبت‌گیری

مشارکت‌کنندگان در تعامل جای خود را به یکدیگر می‌دهند که به آن نوبت می‌گویند. نوبت و کارگفت هر مشارک الزاماً با مرز جمله تعیین نمی‌شود، هر چند که ممکن است مرز جمله خود نشان دهنده تعویض نوبت هم باشد، اما از آنجا که نوبت‌ها به صورت جفتی به هم پیوسته‌اند و موضوعیتی متقابل دارند، مشارکت‌کنندگان بر همین اساس و با کمک لحن، اعمال قرین متنی و استفاده از شم زبانی، نوبت‌گیری را رعایت می‌کنند. «نوبت‌گیری در گفتگو به عواملی نظیر موضوع مکالمه، میزان مشارکتی بودن تعامل، میزان آشنایی، نحوه ارتباط سخنگویان با یکدیگر و موقعیت خانوادگی آنها بستگی دارد.» (پالتریچ، ۱۳۹۵: ۱۴۹)

۷- جفت‌های پیوسته

منظور از جفت‌های پیوسته آن است که یک پاره‌گفتار در مکالمه بخش تکمیلی و موردانتظار پاره‌گفت پیش از خود باشد؛ یعنی یک مشارکت‌کننده انتظار کنش زبانی خاصی را از مخاطب داشته باشد، مثل پرسش و پاسخ، سلام و جواب سلام، فرمان و تأیید مخاطب به اطاعت از آن.

۸- نوبت آزاد یا مقید داشتن

نوبت آزاد یعنی از قبل، مکالمه و زمینه‌ای نبوده است و مشارکت‌کنندگان بدون ذهنیت قبلی وارد تعامل می‌شوند. نوبت مقید یعنی یک نوبت از پیش موجود بوده که گوینده بعدی ملزم به انتخاب، از میان تعداد محدودی کارگفت است.

۹- اشتغال بر اعمال قرین متنی

گاه یک میمیک یا حالت بدن از نظر معنایی و کاربردی با یک کارگفت برابر است؛ زبان بدن، ایما و اشاره، حرکت سر، بغل کردن، دست دادن، یا صورت آوایی مثل صدای زیر و بم، خواهش و تبریک، لحن سرد، طنز موجود در صدا از اعمال قرین متنی هستند. اعمال قرین متنی به صورت محدودی در مکالمات بیهقی ثبت شده است که از محدودیت‌های پژوهش محسوب می‌گردد.

بحث

از ویژگی‌های برجسته تاریخ بیهقی ثبت مکالمات و گفتگوهای است که بین شخصیت‌های متعدد تاریخی بازیگر در صحنه‌های بی‌شمار آن اجرا شده است. بررسی دقیق این مکالمه‌ها به کمک رویکردهای مختلف ضمن بازنمایی دقت بیهقی و سبک ممتاز او در تاریخ‌نگاری، گوشه‌هایی از تعاملات اجتماعی روزگار او را در معرض دید خوانندگان قرار خواهد داد. اگر تنها بخشی از این مکالمه‌ها، دقیقاً مطابق آنچه روی داده، باشد، آنگاه قواعد و قراردادهای حاکم بر گفتگوهای درباری را به نمایش

می‌گذارد. این مکالمه‌ها بسیار متنوع هستند و براساس بافت‌های موضعی، مشارکان مختلف و کارکرد مکالمه می‌توان آنها را طبقه‌بندی کرد. در این مقاله تنها به گوشه‌ای از آنها با توجه به کارکردشان اشاره می‌شود: اکنون فهرستی از قاب‌های تعاملی که مکالمات بیهقی در بستر آنها ثبت شده ارائه می‌گردد:

قاب انتصاب

انتصاب امیر تاش را به فرماندهی ری و جبال (بیهقی، ۱۳۸۸: ۲۶۴)

		*	رسمی / غیررسمی
		*	عمومی / خصوصی
*			باز / بسته / نیمه‌باز
		*	ساختار سلسله‌مراتبی
		*	بخشی از قاب بزرگتر
		-	دارای نوبت تعویض
		*	جفت‌های پیوسته
*			نوبت آزاد / مقید
		-	اعمال قرین متنی

در این مکالمه امیر مسعود در نقش پادشاه و تاش فرآش در نقش فرمانده مشارکت دارند. مختصات مشارکت‌کنندگان براساس مقوله برای تاش فرآش کلیشه‌ای است، زیرا همواره کارگفت‌های افراد رتبه پایین بر اساس چارچوب معینی تکرار می‌شود. در این قاب مکالمه به صورت عمومی صورت گرفته و جز دو مشارکت‌کننده، شنونده غیرارحج خواجه احمد حسن، بونصر مشکان، بوسهل زوزنی نیز حضور دارند که پس از رفتن تاش از مجلس سخن می‌گویند، درحالی‌که مکالمه بسته است؛ زیرا بیهقی پیش از مکالمه آورده است: «امیر با تاش خالی کرد».

در این قاب به دلیل حضور امیر مسعود در مقوله یا نقش پادشاه، ساختار سلسله‌مراتبی و مشارک قدرتمند وجود دارد. این قاب بخشی از قاب بزرگتر عزل و نصب است. در این مکالمه بیش از نود درصد جملات را امیر مسعود بیان کرده و ساختار مکالمه به شکلی که بیهقی نقل کرده، مبتنی بر نوبت‌گیری نیست؛ زیرا تنها پس از پایان سخن پادشاه، تاش اعلام فرمان‌برداری کرده است و تنها بر همین اساس جفت پیوسته دارد. در این قاب به دلیل وجود ساختار سلسله‌مراتبی مکالمه توسط مشارک قدرتمند کنترل شده است. در این نوع مکالمه حدود و وظایف از پیش مشخص بوده و ساختار مقید دارد.

گفتگو با خواجه احمد حسن برای پذیرش وزارت (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۴۰)

*		رسمی / غیررسمی
*		عمومی / خصوصی
	*	باز / بسته / نیمه‌باز
	*	ساختار سلسله مراتبی
	*	بخشی از قاب بزرگتر
	*	دارای نوبت تعویض
	*	جفت‌های پیوسته
*		نوبت آزاد / مقید
	-	اعمال قرین متنی

مکالمه دوسویه امیر مسعود در نقش پادشاه و احمد حسن برای پذیرش وزارت است. قاب بخشی از قاب بزرگتر انتصاب وزیر است. این گفتگو با پرسش مستقیم آغاز می‌شود و امیر خواستار پاسخ برای نپذیرفتن شغل وزارت است، جایگاه قدرت در پاسخ خواجه آشکار است: «اگر چاره نیست از پذیرفتن این شغل...» نکته مهم در این مکالمه آن است که خواجه شرط پذیرش وزارت را رودررو بیان نمی‌کند و درخواست معتمدی دارد تا شروط خود را به واسطه به سمع امیر برساند.

قاب گفتگوی دوستانه

علی قریب و بونصر مشکان هنگام حرکت لشکر از تگیناباد به هرات (بیهقی، ۱۳۸۸: ۴۵)

*		رسمی / غیررسمی
*		عمومی / خصوصی
	*	باز / بسته / نیمه‌باز
	--	ساختار سلسله مراتبی
	--	بخشی از قاب بزرگتر
	*	دارای نوبت تعویض
	*	جفت‌های پیوسته
*		نوبت آزاد / مقید
	*	اعمال قرین متنی

مشارکان این گفتگو علی قریب، فرمانده لشکر امیر محمود و بونصر مشکان، رئیس دیوان رسالت هستند. در این قاب تعاملات به صورت خصوصی و غیررسمی است و هیچ شنونده غیرارجح وجود ندارد و چون گفتگو دوستانه است ساختار سلسله مراتبی ندارد. کنش‌ها از نوع مقید است؛ چون از قبل بونصر به علی قریب اطلاع داده به سمت هرات حرکت خواهد کرد، نوبت مقید دارد. اعمال قرین متنی متناسب با فضای دوستانه است. «بگریست و مرا در آغوش گرفت» که در این تعامل نشان از آزرده‌گی و یاس علی قریب دارد. برخلاف مکالمه‌های دیگر که جملات بار عاطفی ندارند و عبارت‌بندی دگرسان دیده نمی‌شود، در این مکالمه مکرراً جملاتی به کار رفته که از جهت بیان احساسات فردی اشخاص تاریخی در خلوت قابل توجه است. گرچه این نوع قاب در تاریخ بیهقی بسیار کم دیده می‌شود، تفاوت در کاربرد زبان در این نوع مکالمه نسبت به مکالمه‌های رسمی واقع‌گرایی آنها را آشکار می‌کند.

گفتگوی ابوالفضل بیهقی و احمد عبدالصمد (بیهقی، ۱۳۸۸: ۳۱۸)

*		رسمی / غیررسمی
*		عمومی / خصوصی
*		باز / بسته / نیمه‌باز
-		ساختار سلسله مراتبی
-		بخشی از قاب بزرگتر
*		دارای نوبت تعویض
*		جفت‌های پیوسته
	*	نوبت آزاد / مقید
-		اعمال قرین متنی

این مکالمه به صورت غیررسمی و در ضمن انجام کار دیوانی اتفاق افتاده، ساختار سلسله‌مراتبی ندارد. نوشتن این گفتگو بهانه‌ای به دست بیهقی داده تا از قول احمد عبدالصمد حقیقت داستان کشته شدن ملنجوق که پیشتر به گونه‌های دیگر -یکی از گزارش رسمی و درباری احمد عبدالصمد هنگامی که کدخدای خوارزمشاه بود، و دیگری از نامه پنهانی بوعبدالله حاتمی صاحب‌برید خوارزم- بیان شده، برای خواننده آشکار کند. هدف بیهقی از ذکر این ملاقات، نشان دادن این نکته است که برخی حقایق پشت پرده با ارتباطات و مراودات دوستانه او با اشخاص حاصل می‌شده است. آغاز گفتگو لحنی کاملاً غیررسمی دارد، همچون که به دوستی گفته شود: چه خبر؟ این گفت‌ووشنود کوتاه بی‌تکلف، خواننده را

مجاب می‌کند که این گزارش نهایی از دربار خوارزمشاه است و ماجرای کشته شدن ملنجوق هم همین روایت است و بس.

قاب درخواست و اجابت

گفتگوی سلطان مسعود و حاجب علی (بیهقی، ۱۳۸۸: ۵۰)

	*	رسمی / غیررسمی
	*	عمومی / خصوصی
	*	باز / بسته / نیمه‌باز
*		ساختار سلسله مراتبی
*		بخشی از قاب بزرگتر
*		دارای نوبت تعویض
*		جفت‌های پیوسته
	*	نوبت آزاد/ مقید
*		اعمال قرین متنی

این گفتگو در حضور تعداد زیادی از درباریان مانند منگیتراک یا عراقی دبیر صورت گرفته، گفتگوی دوجانبه مسعود با حاجب علی درباره مسئله امیر محمد است. امیر مسعود در نقش پادشاه به حاجب دستورهایی درباره محافظت از قلعه کوهتیز می‌دهد. در این قاب تعامل به صورت رسمی است و بخشی از قاب بزرگ‌تر سر وسامان دادن امور پادشاهی است و چون قاب درخواست و اجابت است، جفت‌های پیوسته دارد. از نکات قابل تأمل در این گفتگو آن است که پیش از هر پاسخی حاجب نخست یک جمله دعایی در تعظیم و یا واجب‌الاطاعت بودن فرمان پادشاه بیان می‌کند. اعمال قرین متنی نیز زمین بوسیدن ثبت شده است.

خواهش قاضی صاعد از امیر مسعود در نیشابور (بیهقی، ۱۳۸۸: ۳۲)

	*	رسمی / غیررسمی
	*	عمومی / خصوصی
	*	باز / بسته / نیمه‌باز
*		ساختار سلسله مراتبی
*		بخشی از قاب بزرگتر

*	دارای نوبت تعویض
*	جفت‌های پیوسته
*	نوبت آزاد/مقید
-	اعمال قرین متنی

قاضی صاعد از معتمدان نیشابور در نقش درخواست‌کننده و امیر مسعود در نقش پاسخ دهنده حضور دارند. این قاب به صورت عمومی و باز و همراه با شنوندگان غیراراجح است، اهالی نیشابور که برای استقبال آمده‌اند. بخشی از قاب بزرگ‌تر است؛ زیرا این مکالمه ذیل سخنرانی مسعود برای نیشابوریان درگرفته است و جفت پیوسته دارد.

قاب گردهمایی

سخنان خوارزمشاه با لشکریانش (بیهقی، ۱۳۸۸: ۳۲۹)

*	رسمی / غیررسمی
*	عمومی / خصوصی
*	باز / بسته / نیمه‌باز
*	ساختار سلسله‌مراتبی
*	بخشی از قاب بزرگ‌تر
*	دارای نوبت تعویض
-	جفت‌های پیوسته
*	نوبت آزاد/مقید
-	اعمال قرین متنی

خوارزمشاه در نقش فرمانده جنگی و لشکر در نقش سربازان آماده جنگ حضور دارند. تعاملات در این قاب عمومی و غیررسمی است و چون خوارزمشاه فقط روی سخنش با لشکریان است، تعامل بسته است و شنونده غیراراجح ندارد. این قاب بخشی از قاب بزرگ‌تر فرماندهی جنگ است. نوبت تعویض در اینجا تنها پس از سخن نسبتاً طولانی خوارزمشاه کلامی کوتاه مبنی بر اطاعت از فرمان اوست.

باردادن امیر مسعود در صغه تاج (بیهقی، ۱۳۸۸: ۳۲)

*		رسمی / غیررسمی
	*	عمومی / خصوصی
	*	باز / بسته / نیمه‌باز
*		ساختار سلسله مراتبی
*		بخشی از قاب بزرگتر
-		دارای نوبت تعویض
-		جفت‌های پیوسته
*		نوبت آزاد/ مقید
*		اعمال قرین متنی

امیر مسعود در نقش پادشاه مردم را مخاطب قرار داده، اعیان و مردم نیشابور در نقش شنوندگان حضور دارند. تعاملات در این قاب عمومی، غیررسمی و باز است، شنونده غیرارحج هم دارد؛ یعنی همراهان مسعود جز نیشابوریان و چون روز قبل مردم بیرون شهر به استقبال آمده بودند، تعاملات در این قاب مقید است. واکنش شنوندگان به سخنان مسعود ذکر شده که جزو اعمال قرین متنی است.

قاب مشاجره

حسنک در جلسه محاکمه (بیهقی، ۱۳۸۸: ۱۷۴)

*		رسمی / غیررسمی
	*	عمومی / خصوصی
	*	باز / بسته / نیمه‌باز
*		ساختار سلسله مراتبی
*		بخشی از قاب بزرگتر
*		دارای نوبت تعویض
*		جفت‌های پیوسته
*		نوبت آزاد/ مقید
-		اعمال قرین متنی

حسنک در نقش زندانی و بوسهل زوزنی و احمد حسن از درباریان حاضر در دیوان هستند. کنش‌ها و کارگفت‌ها در این قاب به صورت عمومی و باز است و شنوندگان غیرارحج آن ابوالقاسم کثیر، بونصر

مشکان و دیگر اعیان هستند. قاب بخشی از قاب بزرگتر جلسه محاکمه است. همینطور به دلیل پرسش و پاسخ هایی که بین حسنک و دیگران رد و بدل می‌شود، قاب دارای جفت‌های پیوسته است. در این گفتگو تفاوت در طرز سخن گفتن با حسنک به عنوان متهم متفاوت است. بوسهل با اعمال قرین متنی و متعاقب آن شیوه انتخاب لفظ رفتاری خشونت‌آمیز با حسنک دارد. دارای اعمال قرین متنی است.

گفتگوی خواجه احمد عبدالصمد با قائد (بیهقی، ۱۳۸۸: ۳۱۰)

*		رسمی / غیررسمی
*		عمومی / خصوصی
*		باز / بسته / نیمه‌باز
*		ساختار سلسله مراتبی
*		بخشی از قاب بزرگتر
*		دارای نوبت تعویض
*		جفت‌های پیوسته
	*	نوبت آزاد/ مقید
*		اعمال قرین متنی

مشارکان این گفتگو قائد در نقش دشمن خوارزمشاه و خواجه احمد عبدالصمد در نقش وزیر خوارزمشاه است. تعاملات در این قاب خصوصی و نیمه‌باز است و افراد خواجه احمد شنوندگان غیرارجح هستند.

این گفتگو بخشی از قاب توطئه علیه خوارزمشاه است و اعمال قرین متنی نیز دارد. بیهقی با ذکر اعمال قرین متنی کنش‌های صحنه گفتگو را پیش چشم خواننده به تصویر می‌کشد. مشارکان گفتگو به درشتی سخن می‌گویند. جمله نخست مکالمه با پرسش عتاب‌آمیز احمد آغاز می‌شود، پرسش در معنای توبیخ، باتوجه به جایگاه بلندپایه‌تر احمد، لحن او توهین‌آمیزتر است، تاآنجاکه قائد را سگ خطاب می‌کند.

قاب مشاوره

مشورت امیر مسعود با بونصر و وزیر درباره آلتونتاش (بیهقی، ۱۳۸۸: ۳۱۱)

*		رسمی / غیررسمی
*		عمومی / خصوصی
	*	باز / بسته / نیمه‌باز
	*	ساختار سلسله مراتبی
	*	بخشی از قاب بزرگتر
	*	دارای نوبت تعویض
	*	جفت‌های پیوسته
*		نوبت آزاد/ مقید
	-	اعمال قرین متنی

امیر مسعود در نقش پادشاه از بونصر مشکان و وزیر درباره توطئه‌ای که علیه خوارزمشاه در جریان است، مشاورت می‌طلبد. این قاب غیررسمی و خصوصی و بسته است و فقط این سه مشارک در این قاب حاضر هستند. کارگفت‌ها از نوع مقید است چون یک نوبت از قبل موجود بوده (بونصر پیغام خواجه احمد حسن را برای امیر مسعود آورده) و قاب بخشی از قاب بزرگتر توطئه علیه آلتونتاش است. به خوبی می‌توان از لابلای سخنان دو مشاور تفاوت دیدگاه آنها را دریافت کرد. از آنجا که امیر مسعود، خطاکار است؛ زیرا ماجرای نوشتن نامه برای تدارک قتل آلتونتاش را به عبدوس گفته و عبدوس در مستی بازگو کرده، آغازگر گفتگو نیست، ساختار سلسله مراتبی این مکالمه درهم شکسته و وزیر با لحنی سرزنش‌گونه با امیر مسعود سخن گفته است: «کار ناندیشیده را عاقبت آن چنین باشد.»

مشاوره وزیر با بونصر درباره پس گرفتن صلوات بیعتی (بیهقی، ۱۳۸۸: ۲۵۷)

*		رسمی / غیررسمی
*		عمومی / خصوصی
	*	باز / بسته / نیمه‌باز
	*	ساختار سلسله مراتبی
	-	بخشی از قاب بزرگتر
	*	دارای نوبت تعویض
	*	جفت‌های پیوسته
*		نوبت آزاد/ مقید
	*	اعمال قرین متنی

این قاب خصوصی و بسته است و فقط دو مشارک در آن حضور دارند، ساختار سلسله مراتبی دارد و هدایت تعامل به وسیله مشارک قدرتمند در اینجا وزیر صورت می‌گیرد. وزیر با پس گرفتن صلات بیعتی بسیار ناموافق است، درحالی‌که از علاقه شدید مسعود به این اموال و بازستدن آن آگاه است. این مکالمه به دلیل تفصیل مطلب و بازگویی مکرر نادرستی عمل مسعود و احساس همدلی لحن صمیمانه دارد.

نتیجه

مواردی که در مقاله ذکر شد، تنها بخشی از قاب‌هایی است که در تاریخ بیهقی آمده، دقت در گفتگوی اشخاص مکالمه و توجه به مولفه‌ها و مختصات آنها، بخش دیگری از اهمیت کار بیهقی را روشن می‌کند. مکالمه‌هایی که با قاب مناظره، مصاحبه شغلی، ملاقات بزرگان دینی با مردم شهر، توبیخ بلندپایگان افراد پایین‌رتبه را، گفتگوی بیمار با اطرافیان و دیگر گفتگوها که از لابلاهای آنها بخشی از تاریخ فرهنگی و روابط اجتماعی آشکار می‌شود.

بیهقی با ثبت مکالمات در این کتاب قاب‌های اجتماعی و بستر شکل‌گیری مکالمات را نیز ثبت کرده که برای آشنایی مخاطب با سطوح مختلف اجتماعی و بافت اجتماعی عصر غزنوی کمک شایانی خواهد کرد.

از آنجا که قاب‌ها نقشی اساسی در فرایند پیچیده فهم متن دارند، مخاطب، آنگاه که رخدادهای را در این قاب‌ها دنبال می‌کند با توجه به انتظارات قاب که همان دانش قراردادی مخاطب از روندها و رویه‌های معمول است، به فهم پیچیدگی‌های رخدادهای اجتماعی در آن عصر و فهم صحیح و معنادار واقعیت اجتماعی و تفسیر متن تاریخ بیهقی دست می‌یابد.

منابع

۱. آقاگل‌زاده، فردوس، (۱۳۸۵). تحلیل گفتمان انتقادی، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول، تهران.
۲. بی‌من، ویلیام، (۱۳۹۱). زبان، منزلت و قدرت در ایران، نشر نی، چاپ سوم، ترجمه رضا مقدم کیا، تهران.
۳. بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین، (۱۳۸۸). تصحیح محمد جعفر یاحقی و مهدی سیدی، نشر سخن، چاپ اول، تهران.
۴. پالتریج، برایان. (۱۳۹۵). درآمدی بر تحلیل گفتمان، ترجمه طاهره همتی، نشر نویسه پارسی، چاپ اول، تهران.
۵. حسین پناهی، فردین، (۱۳۹۰). «بررسی تقابل حقیقت و واقعیت در تاریخ بیهقی بر مبنای تحلیل گفتمان»، مجله جستارهای ادبی، شماره ۱۷۳، ۹۹-۱۲۲.

۶. سادات نصری، زهره و دیگران، (۱۳۹۴). «تحلیل گفتمان انتقادی داستان مرگ بونصر مشکان بر اساس رویکرد نورمن فرکلاف»، مجله علم زبان شماره ۴، ۸۵-۱۱۰.
۷. طیرانی، مریم سادات و براتی، سوسن (۱۳۹۵). «بررسی متن ترجمه فارسی بیعت‌نامه مسعود غزنوی به خلیفه قائم بامرالله در تاریخ بیهقی با روش تحلیل گفتمان انتقادی»، مجله مطالعات ادبیات، عرفان و فلسفه. شماره ۱/۳، ۴۶۶-۴۸۱.
۸. عضدانلو، حمید، (۱۳۹۴). گفتمان و جامعه، نشر نی، چاپ سوم، تهران.
۹. قدسی، محدثه، یاحقی، محمدجعفر، پورخالقی چترودی، مه‌دخت (۱۳۹۳). «بررسی متن نامه مسعود غزنوی به ارسلان خان در تاریخ بیهقی با روش تحلیل گفتمان انتقادی»، مجله جستارهای ادبی، شماره ۱۸۴، ۷۷-۱۰۲.
۱۰. ون دایک، تون، آ، (۱۳۹۴). تحلیل متن و گفتمان، ترجمه پیمان کی فرخی، نشر پرسش، چاپ اول، آبادان.
۱۱. ون دایک، تون، آ، (۱۳۸۹). مطالعاتی در تحلیل گفتمان از دستور متن تا گفتمان‌کاوی انتقادی، ترجمه پیروز ایزدی و دیگران، دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها، چاپ سوم، تهران.
۱۲. یارمحمدی، لطفاله، (۱۳۸۹). ارتباطات از منظر گفتمان‌شناسی انتقادی، انتشارات هرمس، چاپ دوم، تهران.
۱۳. یورگنسن، ماریان و فیلیپس، لوتیز، (۱۳۹۲). نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه هادی جلیلی، نشر نی، تهران.

14. Wooffitt, Robin. (2005). *Conversation Analysis and Discourse*, First pub., London: SAGE publication Ltd.

Social frames in Tarikh-i Bayhaqi's conversations

L. Nowruzpur^{1*}, N. Ghorbanpour²

¹Assistant Professor of Golestan University

²MSc graduated of Golestan University

Abstract

Van Dijk uses the term social frames to distinguish between different interactions and sets of actions that become one or more interactions. These actions should have a coherent set. In an interaction, if actions take place in a single domain and in a context, in a special time and the spatial boundary, then a set of them can be considered as an interactive unit. This research examines the conversations and defines its frames based on descriptive and analytical method in Tarikh-i Bayhaqi. For this purpose, a limited number of frames are selected from the Tarikh-i Bayhaqi, and the nine elements mentioned in the article are represented by the table. The results show that the appointment and dismissal meetings, counseling and official meetings are more than other types of frames in Tarikh-i Bayhaqi, and since their participants are involved in the structure of power, the effect of the hierarchical structure on the analysis of these conversations is very important. Powerful participant has certain authority and can control the conversation.

Keywords: Abu'l-Fadl Bayhaqi, Van Dijk, Conversational discourse, Discourse Analysis.